

УДК 599.742.4(477.5)

СТАН ПОПУЛЯЦІЇ ПЕРЕГУЗНІ (*VORMELA PEREGUSNA*) НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ УКРАЇНИ

В. Сіренко, Н. Сіренко, О. Подпрятков, О. Сіренко

Відділення «Кам'яні Могили» Українського степового природного заповідника НАН України
вул. Центральна, 62, с. Назарівка, Володарський р-н, Донецька обл., 87596 Україна
E-mail: gorniykm83@mail.ru

State of the Marbled Polecat (*Vormela peregusna*) Population in Southeastern Ukraine. — Sirenko, V., Sirenko, N., Podpriatov, O., Sirenko, O. — The article presents summarized materials concerning the records of the marbled polecat during the last decades, a rare mammal species of the steppe fauna in the Pryazovia and in the Central Donbas. Analysis of the quantity, time and places of findings of this species demonstrates an increasing in their abundance. Relationships with the man, peculiarities of seasonal and daily activity, diversity of biotopes inhabited in the first decades of the XXI century were described. The greatest attention was paid to possible causes of prolonged depression of the marbled polecat abundance in the second half of the XX century. In the authors' opinion, the most influence have had the intense grazing and overgrazing of large and small cattle, accompanied by herding dogs without muzzles in the remains of virgin steppe regions such as the southeast of Ukraine. Authors propose tested methods of census of the marbled polecat and methods of identification of its places of residence. In addition, they also propose educational and nature protection events for the media and farmers to avoid capture or death of marbled polecats.

Key words: *Vormela peregusna*, state of population, steppe, Southeastern Ukraine.

Стан популяції перегузні (*Vormela peregusna*) на південному сході України. — Сіренко, В., Сіренко, Н., Подпрятков, О., Сіренко, О. — Узагальнено матеріали зустрічей в останні десятиріччя з рідкісним видом ссавців степової фауни — перегузнею в Північному Приазов'ї та Центральному Донбасі. Аналіз кількості, часу та місць зустрічей даного виду засвідчує збільшення його чисельності; описано відносини з людиною, особливості сезонної та добової активності, різноманіття обжитих біотопів в перші десятиліття ХХІ століття. Найбільша увага приділена можливим причинам затяжної депресії чисельності перегузні в другій половині ХХ століття. З точки зору авторів, цьому найбільшою мірою сприяв інтенсивний випас та перевипас великою та малою рогатою худобою, в супроводі пастуших псів без намордників, що відбувалося на залишках цілинних степів в таких регіонах південного сходу України. Пропонуються апробовані авторами методики обліку перегузні та виявлення місць її перебування, а також освітні та природоохоронні заходи для засобів масової інформації та фермерів з метою недопущення відлову або загибелі перегузні.

Ключові слова: перегузня, *Vormela peregusna*, стан популяції, степ, південний схід України.

Вступ

Перегузня (*Vormela peregusna* Guldenstadt, 1770), відома також як «перев'язка звичайна» та «тхір рябий», — єдиний вид роду у світі та в Україні (Загороднюк, 1999). Вид внесено до Червоної книги України (ЧКУ) з категорією III — «Рідкісний» (Волох, 2009). Плодючість перегузні невисока, на початку II року життя самка народжує 4–8 малят (Абеленцев, 1968; Волох, 1994; Волох, 2009). Причинами зменшення чисельності та скорочення ареалу вважають розорювання степу, господарське освоєння притаманних виду біотопів, а також підрич кормової бази — популяцій гризунів (Абеленцев, 1968). Загальну кількість перегузні в Україні в 1990-х рр. оцінювали у 100–150 особин (Волох, 1994, 2009)

Мета роботи — на результатах аналізу матеріалів, зібраних за майже 45 років спостережень, показати: сучасний характер географічного та біотичного розподілу на південному сході України; біологічні особливості перегузні — сезонну і добову активність, терміни розмно-

ження; відношення тварин до людей, автомеханічних засобів на дорогах та домашньої птиці на присадибних господарствах; динаміку чисельності за II половину XX та початок XXI ст., її причини, оцінку сучасного стану популяції перегузні; методики обліку і виявлення місць перебування; рекомендації щодо охорони цього рідкісного виду.

Матеріали та методика досліджень

Під час досліджень, які проводились нами з 1971 по 2014 рр. у Північному Приазов'ї (Запорізька та Донецька області) та Центральному Донбасі (околиці міст Дебальцеве, Докучаєвськ, Дружківка) зареєстровано 29 зустрічей з перегузною, в результаті чого авторами зібрано відомості про біотопний розподіл ($n = 29$), випадки загибелі ($n = 5$), особливості сезонної та добової активності ($n = 29$), відношення до людини ($n = 18$) та технічних засобів ($n = 11$), випадки нападу на домашню птицю ($n = 2$).

Матеріал збирали методом регулярних обстежень можливих стацій перебування перегузні у відділеннях Українського степового природного заповідника (УСПЗ): «Кам'яні Могили», Хомутовський степ і Кальміуське та на їх околицях. Окрім авторської, також, є інформація, надана співробітниками названих відділень: П. Г. Вертелем, М. В. Іванковим, М. М. Фісуновим, С. С. Яровим, В. М. Клімовим, П. П. Осадчуком, О. А. Подпрятвою, П. В. Мухіним, за що їм велика вдячність. Також зібраний матеріал доповнено шляхом опитування місцевого населення Центрального Донбасу.

Географічне розміщення та біотопний розподіл

Згідно з даними з літератури за XX ст., поширений у степовій зоні з максимальною кількістю відомих згадок у Приазов'ї. Знахідки за межами цього регіону, зокрема на правому березі Дніпра і на північ від лінії Одеса-Харків, датовані 1970 роком (ЧКУ, 1994). Типовий мешканець цілинного степу, включаючи як цілинні степові ділянки, так і чагарникові зарослі (Загороднюк, 1999). Відомі випадки знаходження перегузні в населених пунктах: м. Ізюм — 1938 р., м. Бердянськ — 1948 р., м. Полтава — 1951–1954 рр. (огляд: Сытник та ін., 1988).

Наші спостереження останніх років засвідчують, що у Північному Приазов'ї та Центральному Донбасі перегузня представлена майже у всіх адміністративних районах та заселяє майже всі суходільні біотопи, включаючи агроценози та населені пункти (Сіренко та ін., 2015). Із 29 зареєстрованих тварин 9 екз. (31 %) відмічено на цілинних та залужених узбіччях доріг, ще 9 екз. (31 %) — у лісосмугах та на узліссях, 6 екз. (21 %) — у балках та на прибережних і прибалкових схилах, 3 екз. (10 %) — в населених пунктах, по 1 особині (3,5 % та 3,5 %) на березі річки та посередині агроценозу. Ці дані говорять не стільки про співвідношення в розподілі по біотопах, скільки про вірогідність зустрічей з твариною в тому чи іншому місці, але вони дають наочну картину схильності виду до тієї чи іншої стації.

Біологічні особливості

Сезонна і добова активність. Не зважаючи на щоденне знаходження працівників заповідника на охоронній території та за її межами всі зустрічі відмічені в літній період. На кінець червня — початок липня припадає 79 % зустрічей, на кінець липня та початок серпня — 21%. У вечірній та нічний час відмічено 63 % зустрічей, вранці (з 6⁰⁰ до 10⁰⁰) — 12 %, на денні години (з 10⁰⁰ по 18⁰⁰) випадає близько 25 % відмічених зустрічей.

Розмноження. Нами зафіксовано три випадки, що вказують на термін весільного та виводкового періодів у Північному Приазов'ї. Перший відмічено в кінці червня 2010 р. Тоді спостерігався турнір двох самців біля третьої особи, ймовірно всього самки. Другий зареєстровано 22.06.2014 р.: тоді було ввіймано, оглянуто та відпущено самку з припухлими сосками, що вказує на стан лактації. Третій випадок стався 10.07.1985 р., коли було знайдено двох живих сліпих голих малят. Їх, ймовірно, після зливи підняла вода із затопленої ховрашиної нірки, поруч з якою тоді ж було зареєстровано зустріч із дорослою перегузною.

Фактори вразливості

Відношення тварин до техніки. Велика кількість спостережень перегузні (37,9 %) відмічена з техніки, що рухалася. Тварини часто перебігають дорогу перед самим транспортом, що вказує на відсутність страху перед мобільними механічними засобами.

Загибель від людей. Всього відмічено 5 випадків (17 %) загибелі перегузні (всі самці) від людей. Із них три тварини загинули в нічний час під колесами авто і дві — в населених пунктах на території господарських дворів. Швидше за все цей процент значно занижений із-за відсутності повноти інформації.

Відношення людини до перегузні під час зустрічі. У більшості випадків (58 %) люди радіють зустрічі з живими тваринами і емоційно діляться з іншими радістю своїх вражень від побаченого. У 40 % відомих нам випадків тварин відловлювали. Із них в 70 % мотивом для відловлювання був мисливський азарт на фоні невігластва. Правда у всіх цих випадках перегузня була потім передана у місцевий зоопарк міста Докучаєвська. У 20 % тварин відловили цілеспрямовано для утримання в живому куточку. В одному випадку (10 %) відлов зроблено з дослідницькою метою та подальшим випуском (за 15 хв.) на місці відлову.

Динаміка чисельності та її причини

Причини різкого спаду чисельності у другій половині ХХ ст. подано В. І. Абеленцевим (1968), а також А. М. Волохом (1994, 1999) в нарисах до Червоної книги України.

Із свого боку ми розкриваємо ще одну важливу причину затяжної депресії чисельності перегузні з 70-х до I пол. 90-х років ХХ ст. — інтенсивний випас і перевипас до II стадії пасовищної дегресії. Безпосередньо це стосувалося пасовищ у Північному Приазов'ї, які в більшості своїй залишалися тільки на прирічкових схилах, в балках та прибалкових схилах і екстенсивно навантажувалися великою рогатою худобою та особливо нещадно експлуатувалися багатотисячними отарами овець — найбільш небезпечними руйнівниками пасовищ (Сіренко та ін., 2015). Негативний вплив перевипасу на перегузню підсилювали собаки пастухів, які супроводжували майже всі отари овець та череди великої рогатої худоби і знищували всю живу дичину, що зустрічалася на їхньому шляху (Сіренко та ін., 2015).

Результати наших спостережень останніх років вносять деякий оптимізм у ситуацію з данним видом і дають право стверджувати, що ріст чисельності перегузні тісно пов'язаний із значним ослабленням пасовищного навантаження, а на більшості території південного сходу України з його, майже, повним зникненням після втрати більшістю господарств тваринництва (особливо вівчарства), або з переходом на прив'язне утримання великої рогатої худоби.

Отже на початку ХХІ ст. ми спостерігаємо різкий підйом чисельності перегузні. Початок цього процесу стався в 1998 р., ще тоді, можливо, повністю не усвідомлений за скудністю інформації, але зафіксований В. А. Тимошенковим (2004) у заповіднику «Хомутовський степ» та на його околицях, а також І. Загороднюком та М. Коробченко (2008) для сходу України в цілому. Особливо це стало помітно з 2009 р., про що автори писали в окремій публікації (Сіренко та ін., 2015), в якій наведено факти збільшення у рази кількості зустрічей з перегузною, що сталося внаслідок занепаду тваринництва протягом перших двох десятиріч ХХІ ст. на територіях, які постійно контролюються нами з 1971 р.

За нашими спостереженнями, збільшення кількості зустрічей з перегузною на фоні відновлення на пасовищах майже повноцінного трав'янистого покриву та фауністичного комплексу стало можливим також завдяки значному зростанню чисельності мишоподібних гризунів — основного корму цього виду, і такий високий рівень чисельності гризунів тримається на Приазов'ї та Донбасі кілька останніх років (Сіренко, Сіренко, 2013, 2014, 2015).

Висновки та рекомендації

1. Пік розмноження перегузні в Північному Приазов'ї та Центральному Донбасі випадає на періоди з III декади червня до II декади серпня. Про це свідчать спостереження за турніра-

ми між молодими самцями та зустрічі з самками, у яких припухлі соски. І взагалі на це вказують всі 100 % зустрічей в цю пору року з цим видом за останні майже 20 років спостережень. На пік розмноження в цей період, також, вказує висока активність перегузні в світлу пору доби (37 %), що, найімовірніше за все, пов'язано зі станом гону або з полюванням за здобиччю для підростаючих малят.

2. Результативною методикою обліку перегузні є обстеження вибраних територій в період розмноження, з III декади червня до середини серпня. Із нашої практики це бажано робити вночі — на мотоциклі або автомобілі з включеними фарами дальнього світла, а вдень — пішки, верхом на коні або на мобільному транспорті.

3. Найбільш загрозливими напрямками господарської діяльності для перегузні (після розорювання цілини) є перевипас малою та великою рогатою худобою, особливо в супроводі чабанських псів, та нічний рух автотранспорту на дорогах в місцях перебування цього виду, а також недотримання техніки безпеки при дератизації сільгоспугідь.

4. Різке зниження навантаження на пасовищах худобою або його повна відсутність в кінці XX та на початку XXI ст. у Північному Приазов'ї та Центральному Донбасі на фоні значного підйому чисельності мишовидих гризунів, скоріше за все, є основними факторами росту чисельності перегузні за останні 5 років. Іншими словами, поліпшення захисних і кормових умов сприяли підйому чисельності перегузні та продовжують підтримувати її ріст.

5. Великий процент тварин, упійманих водіями та загиблих під колесами і на господарських подвір'ях та відмова Докучаєвського зоопарку від подальшого прийому принесених звірків — додатковий аргумент на користь версії про підйом чисельності перегузні у Північному Приазов'ї та на Центральному Донбасі.

6. Крім відомих раніше біотопів, перегузня активно освоїла узбіччя асфальтованих доріг. На них, після припинення практики випалювання на узбіччях сухої трави (спостереження останніх років) та зменшення обкосів обабіч доріг (через дефіцит паливно-мастильних матеріалів в «Автодорах» та значного зменшення травоїдних тварин у приватних господарствах) знаходять собі прихисток її улюблені жертви — мишоподібні, ящірки та інші тварини. Також перегузня може проникати всередину деяких агроценозів, зокрема у посіви соняшника та багаторічні посіви люцерни, що межують з озимою пшеницею.

7. Більшість зустрічей з перегузнею в деревинно-чагарникових ценозах та на їх узбіччях, що зареєстровані нами у Північному Приазов'ї, прив'язані до залізничних лісосмуг як біотопів, що найбільш щільніше заселені потенційною здобиччю.

8. З ціллю недопущення відловів та наїздів на перегузню з боку водіїв, особливо вночі, на Південному сході України бажано щорічно подавати на цю тему природоохоронні публікації та виступи на телебаченні і в нічних радіоефірах місцевих ЗМІ, особливо в червні-серпні, тобто в особливо вразливий для перегузні період.

9. При боротьбі з мишоподібними гризунами хімічними засобами необхідно дотримуватися природоохоронних рекомендацій, особливо при обробці нір гризунів отрутою: кожному дератизовану нору запечатувати землею і по можливості вести боротьбу з гризунами бактеріальними препаратами в пізно-осінній та зимовий час, коли тушкан великий та ховрах малий, які можуть стати «супутніми» жертвами, знаходяться у глибокій сплячці.

Література

- Абеленцев, В. І. Куницеви. — Київ : Наукова думка, 1968. — 279 с. — (Фауна України; Том 1, вип. 3).
 [Abelentsev, V. I. Mustelidae. — Kyiv : Naukova Dumka Press, 1968. — 279 p. — (Fauna of Ukraine; Vol. 1, Is. 3). (In Ukr.)]
- Волох, А. М. Перев'язка звичайна, перегузня *Vormela peregusna* Guldenstadt, 1770 // Червона книга України. — Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — С. 406.
 [Volokh, A. M. Marbled Polecat, peregusnia *Vormela peregusna* Guldenstadt, 1770 // Red Data Book of Ukraine. — Kyiv : Ukrainian Encyclopedia Press, 1994. — P. 406. (In Ukr.)]
- Волох, А. М. Перегузня *Vormela peregusna* (Guldenstädt, 1770) // Червона книга України. Тваринний світ. — Київ : Глобалконсалтинг, 2009. — С. 538.

- [Volokh, A. M. *Peregusnia Vormela peregusna* (Güldenstädt, 1770) // Akimov, I. A. (ed.). Red Data Book of Ukraine. Animal World. — Kyiv : GlobalConsulting Press, 2009. — P. 538. (In Ukr.)]
- Загороднюк, І., Коробченко, М. Раритетна теріофауна Східної України: її склад і поширення рідкісних видів. Раритетна теріофауна та її охорона. — Луганськ, 2008. — С. 137–138. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 9).
- [Zagorodniuk, I., Korobchenko, M. Rare fauna of eastern Ukraine: composition and distribution of rare species // Rarity mammal fauna and its protection / Ed. by I. Zagorodniuk. — Luhansk, 2008. — P. 107–156. — (Series: Proceedings of the Theriological School; Vol. 9). (In Ukr.)]
- Сытник, К. М., Шеляг-Сосонко Ю. Р., Топачевский В. А. и др. Редкие и исчезающие растения и животные Украины. Справочник. — Киев : Наукова думка, 1988. — С. 222–223.
- [Sytnik, K., M., Sheliag-Sosonko, Yu. R., Topachevsky, V. A. et al. Rare and Endangered Plants and Animals of Ukraine. Directory. — Kyiv : Naukova Dumka Press, 1988. — P. 222–223. (In Ukr.)]
- Сиренко, В. О., Сиренко, Н. М. Літопис природи Українського степового природного заповідника. — 2013, 2014, 2015 рр.
- [Sirenko, V. A., Sirenko, N. M. Chronicles of Nature of the Ukrainian Steppe Natural Reserve. — 2013, 2014, 2015. (In Ukr.)]
- Сиренко, В. А., Климов, В. М., Осадчук, П. П. и др. Перевязка (*Vormela peregusna* Guldenstadt, 1770) в Северном Приазовье и Центральном Донбассе в конце XX — начале XXI века // Степи Северной Евразии : Матер. VII Междунар. симп. / Под ред. А. А. Чибилева. — Оренбург : Печатный дом «Димур», 2015. — С. 778–780.
- [Sirenko, V. A., Klimov, V. M., Osadchuk, P. P. et al. Marbled polecat (*Vormela peregusna* Guldenstadt, 1770) in the North Sea Azov Region and the Central Donbass at the end of the XX and beginning of the XXI century // Steppes of the Northern Eurasia: Mater. VII Intern. Symp. / Ed. by A. A. Chibilev. — Orenburg : Printing House "Dimur", 2015. — P. 778–780. (In Rus.)]
- Савці України під охороною Бернської конвенції / За ред. І. В. Загороднюка. — Київ, 1999. — 122 с. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 2).
- [Mammals of Ukraine, protected by the Bern Convention / Zagorodniuk, I. V. (ed.). — Kyiv, 1999. — 222 p. — (Proc. Theriol. school, issue 2). — ISBN 966-02-1280-1. (in Ukr.)]
- Тимошенко, В. А. Черный хорь и перевязка в заповеднике Хомутовская степь // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Биология, Химия». — 2004. — Том 17 (56), № 2. — С. 198–202.
- [Timoshenko, V. A. *Mustela putorius* and *Vormela peregusna* in the natural reserve "Khomutovsky Steppe" // Uchenyie Zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V. I. Vernadskogo. Series Biology, Chemistry. — 2004. — Vol. 17 (56), № 2. — P. 198–202. (In Ukr.)]